

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ

ԿՐԾՆԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

Ա.

Ներկայիս համար մանաւանդ, շատ կը վախճանք որ դադրած ըլլայ այլ ևս իր արժէքն ունենալէ այն դատումը՝ զոր օտարները, մինչև կէս դար առաջ, կ'ընէին յաճախ մեր մասին, իրեւ կրօնական ժողովուրդ մը մատնանշելով զմեզ։

Այդ կարծիքը, որմէ ամէնքս ալ ակորժ կը զգայինք դեռ այդ երջանիկ օրերուն, այսօր առ առաւելն կրնայ նշանակել սա իրողութիւնը միայն թէ մեր քաղաքական ինքնութիւնը եւ ընկերային կարգ մը առաւելութիւնները կորսնցնելէ վերջ՝ մենք սկսած ենք ապրիլ կրօնական տարազի մը տակ միայն, մեր դարաւոր զոյւթիւնը պատասխարելով եկեղեցական զրութեան մը հովանիին ներքեւ։

Դժուարին չէ սակայն վերահասու ըլլալ թէ, այդ վերջին հանգամանքը իբր ճշմարիտ՝ այսինքն իբր իրական ընդունելով հանգերձ — ինչպէս է անտարակոյս — դարձեալ արդարացած չըլլար այդ կոչումը մեր վրայ, որ է ըսել թէ «կրօնական» մակդիրը ստորոգելիի մը հարադատութեամբ ընդխառնուած չ'ըլլար մեր ազգային նկարագիրին, եթէ ուրիշ կերպով իսկապէս արժեցուցած չըլլանք զայն մեր կեանքին մէջ. ընդհակառակն կրօնական հանգամանքը զորձաժամ կ'ըլլանք լոկ իրեւ քաղաքական պիտակ, իբր պահպանակ միայն, անոր մէջ՝ այսպէս կամ այնպէս՝ կորուստէ փրկելու համար չմոռցուելիք անցեալի մը փշրանքները։

Արդ, այլ է տեւել միայն՝ կրօնքի անուան տակ, և այլ՝ ապրիլ կրօնական կեանքով։ Առաջինը չորս պատի մէջ փակուած՝ խցուած թանգարանական վիճակ մըն է միայն, մինչ երկրորդը դէպի լայն հորիզոններ բացուող կենսունակութեան զրուականն ունի իր մէջ։

Մանրամասնութեանց չենք հետամտիր հոս, ճշդելու համար թէ ի՞նչ չափով եւ ի՞նչպիսի պայմաններու մէջ կրնանք մեզի վերագրել այդ երկու վիճակներէն մին կամ միւսը. ու կը բաւականանանք զիտել տալով միայն որ եթէ ազգի մը զրականութեան ներկայացուցած ընդհանուր կերպարանքէն կամ նկարագիրէն ներքի է հետեւցնել անոր մէջ ապրուած կեանքին բնութիւնը կամ դիմագիծը, բաւական շուարումի պիտի մատնուէր մեր մտածումը, պատասխանելու համար

սա հարցումին թէ կա՞յ միթէ այսօր մեր մէջ կրօնական կեանք, այդ գաղափարին լայն և լաւազոյն առումովը :

Մեծ հարցանիշը, նման մեծ ծովերու ժայռուտ ավափաներու ծանծաղուտքին մէջ շարժուկոծուող փոսփորափայլ լապտերին, պիտի տարուբերուէր իր շուրջը ցանուած կախման կէտերուն մէջ . . .

Թո՛ղ չլիշեցնեն մեզի՝ թիւր հազարաւոր գմբէթներուն, որոնք տակաւին մինչև և քանի մը տարիներ առաջ կը բարձրանային մեր ընաշխարհին կամ հայաբնակ վայրերու մէջ . ո՛չ ալ անոնց՝ որոնք ամէն տարի ահա դէպի երկինք կը ցցեն իրենց խաչին սլաքը, Սփիւռքի այս կամ այն բեկորներուն վրայ : Մի միայն տաճարներու թիւէն, անոնց հազցուած կրօնական գեղարուեստէն, կամ նոյն իսկ անոնցմէ շատերուն մաշած սեմերէն՝ ուղիղ բանը պիտի չկարենար հետեցնել ճիշդ եզրակացութիւն մը հաւատքի կամ կրօնական կեանքի էութեան մասին : Վասնզի, երբ հարցը հոգեկան է, կամ զուտ գաղափարական բնոյթ ունի՝ թիւերու վիճակագրութիւնը յաճախ կրնայ պատրանքի ենթարկել համոզումը :

Մեր մտածումէն հեռու է անշուշտ ըսել թէ կրօնական կեանքին մէջ մեծ արժէք մը չեն ներկայացներ նուիրական յարկերը, որոնք հասարակաց երկրպագութեան հաւաքարանն են հաւատացեալներուն, ծէսը՝ որ միատիբական թովչութեամբ մը կը պարուրէ յաճախ հաւատքին տենդը, և վերջապէս բարեպաշտութիւնը՝ որ կրօնքի խորհուրդին բարձրացումն է երկրէ երկինք և ծաւալումը՝ սիրտէ սիրտ : Ոչ . կ'ընդունինք թէ անհրաժեշտ են ատո՛նք ալ, բայց կը սնդենք թէ անհրաժեշտազոյն է բուն հոգևոր կեանքը մանաւանդ . ներքին ոյժի փոխուած հաւատքի այն մաքուր և հզօր շունչը՝ որ անհատները պարկեշտ և բարի կ'ընէ, և ժողովուրդներուն կուտայ՝ առտնին, ընկերային և հասարակական կեանքի մէջ ողջախոն և խաղաղ բարքի քաղցրութիւնը, և իմացական կեանքի մէջ՝ լրջօրէն զիտնամիտ և յառաջագիմական ձգտումներու խոյանքը :

Օրինակի մը պատկերովը բացատրելով մեր միտքը, Հաւատքը, երբ դեռ նիւթական արտայայտութեանց մէջ է միայն որ կը զգացնէ ինքզինքը, ջերմութեան այն աստիճանն է, որ օ՛ղը միայն, կամ, առ առաւելն, ջուրը կը տաքցընէ, և որ իսկապէս կենսատու և արգասաւորող զօրութիւն մը կը դառնայ, երբ զարնանավերջի արևին պէս կ'իջնէ հողին մէջ, բարոյական կեանքին ներքին խաւերուն մէջ, ուր կը պահուին հոգեկան կեանքին աղբերակները : Այն ատե՛ն է որ կրօնքը ստուգապէս շինիչ զօրութեան մը կը վերածուի, ու կ'արտայայտուի նաև զրակաճութեան մէջ . վասնզի զրականութիւնն է ժողովուրդի մը հոգեկան և բարոյական կեանքին հայելին, անոր ներքին ապրումներուն ցոլացուցիչ տեսարանը . հետևաբար, այս տրամախոհութեամբ, համայնքի մը կեանքին մէջ կրօնական զրականութիւն չլինելէն կարելի է եզրակացնել թէ հոն չկայ նաև կրօնական կեանք, այս գաղափարին խորագոյն հասկցողութեամբը :

Այդ կեանքը, կրօնական այդ կեանքը, լիուրի գոյութիւն ունեցած է մեր մէջ, մեր պատմական գոյութեան նախկին շրջաններուն, քրիստոնէական կրօնի մեր մէջ քարոզուելէն անմիջապէս ետքը, և անկէ վերջը շարունակաբար, երբ դեռ աշխարհի վրայ կը ճանչցուէինք իբրև քաղաքական ազգ ևս : Մեր կրօնքը՝ Աւետարանն՝ էր որ, եկեղեցւոյ ծոցին մէջ, մեզի կուտար կարգի և կանոնաւորութեան, քաջութեան և կորովի, լոյսի և յառաջդիմութեան, իրաւունքի և նախանձախնդրութեան, պար-

ասականութեան և պատուոյ զգացման, բարոյականի և ընկերականութեան դաստիարակութիւնը. կրօնքն էր խորիխը մեր քաղաքական և հասարակական կեանքին. և ասիկա՝ ոչ թէ — ինչպէս ճիշդ կ'ընեն երբեմն ոմանք հաստատելու — որովհետեւ թիւով և աշխարհադրական ծաւալով փոքրիկ ազգ մը եղած ենք սկիզբէն, այլ որովհետեւ մեծ ազգերուն, այսինքն քաղաքական և քաղաքակրթական բարձրագոյն աստիճաններուն վրայ ապրած ժողովուրդներուն կեանքին մէջ եւս կրօնքը եղած է միշտ կենսունակութեան մեծ օրէնքը: Շօշափելի իրականութիւն մըն է այս՝ ոչ միայն բրիտոնէական այլ նոյն իսկ նախաբրիտոնէական ժամանակներու մարդկութեան համար: Հին Ասորեստանեայց, Բաբելացոց, Եգիպտացոց, Հնդկիներու, Չիններու, Ճափոններու, Պարսից, Կայն, քաղաքական և քաղաքակրթական կեանքը կրօնքէն կ'առնուէր միշտ իր ոյժը. Հռոմ, որ ի վերջոյ կայսեր աստուածացումին յանգեցուց իշխանութեան հեղինակութիւնը, շուտով պաշտպան կանգնեցաւ նաեւ քրիստոնէութեան եւ պետականացուց զայն, երբ տեսաւ անոր բարոյական անդիմադրելի զօրութիւնը: Քաղաքակրթուած հին ազգերուն մէջ Ֆոնաստան միայն այդ տեսակէտով չի կրցաւ օգտագործել իր կրօնը, վասնզի շատոնց կորսնցուցած էր ան իր բարոյական արժէքը՝ առասպելական միթաբանութեան եւ իմաստասիրական վերացականութեանց մէջ: Պէտք չենք տեսներ ակնարկելու նոյն իսկ՝ անհամեմատէն բարձր դերին, զոր քրիստոնէական կրօնը կատարեց յետոյ, հետզհետէ, ամբողջ Միջին դարու, Վերածնութեան եւ արդի ժամանակաց շրջաններու պետական եւ ժողովրդական կազմակերպութեանց մէջ, Բելգանդական, Կարլովինկեան կայսրութեանց օրով, և յետոյ անոնց կոտորակումներէն ձևացած նոր և մեծ կառավարութեանց վերակազմութեան և ուժեղացման գործին մէջ, մինչև Ամերիկեան մեծագոյն Հասարակապետութիւնը:

Այդ բոլոր ազգերն ու ժողովուրդները, իրենց ամբողջ գոյութեան ընթացքին ծնունդ տուին միշտ կրօնական հսկայ զրականութեանց, որոնք ուղիղ կը համեմատէին իրենց մէջ զոյաւորուած եւ յառաջացած կրօնական կեանքին, աստիճանաշարին ըլլալով նոյն ատեն այլապէս հոյակապ և բազմադիմի այն ընդունակութիւններուն, որոնք հետզհետէ կը յայտնուէին իրենց մէջ՝ հոգեկան, իմացական, բարոյական, գիտական և այլ ուղղութիւններով:

Միևնոյն երևոյթն է որ պատահեցաւ մեր մէջ. ճիշդ այդ պատճառաւ է որ, ինչպէս ըսինք, մեր գոյութեան նախագոյն շրջաններուն կրցանք ունենալ կրօնական լեցունիկ և առողջ զրականութիւն մը, հարազատ և կենդանի արտայայտութիւնը մեր ազգային և կրօնական գիտակցութեան: Կրօնական այդ գրականութիւնն էր որ, թէև հետզհետէ չիձանուտ նուազումներով, բայց հինէն ի վեր իր մէջ պահեստի մնացած զօրութեան մը վերբերումներով, շարունակուեցաւ՝ մինչև ներկայէս իբր կէս դար առաջ, այս կամ այն չափով տաքցնելով և ոգևորելով ազգին բազում կողմերով ինչպէս ջլատած ներքին կեանքը, ի վերջոյ յանգելու համար այժմեան տխուր կացութեան, որ եթէ բոլորովին չի մարեց լոյսը և չ'սպառեց զայն սնուցանող կանխեղին իւզը, ցաւազին աստիճանի մը վրայ իջեցուց զայն, առկայժ փալիլումի մը վերածելով ամբողջ ազգի մը հոգին պայծառացնող երբեմնի այն զեղեցիկ ջահաւորումը:

Իրողութիւն մըն է ասիկա, որուն հակառակը կարելի չէ հաստատել —

Տրտմազգած հոգևով անշուշտ, բայց անվարան պարտինք յայտարարել թէ այսօր չունինք մենք կրօնական զրականութիւն, այդ զաղափարին լուրջ ըմբռնումովը. ու ատիկա մեզի համար կը նշանակէ սա՛ միայն թէ՛ կրօնական կեանքը եթէ հիմնովին չէ դադրած մեր մէջ, կանգ առած է սակայն անելի մը առջև, ինչ որ գրեթէ նոյն բանն է իրականութեան մէջ:

Երբ կրօնքը կը դադրի խօսուն զօրութիւն մը լինելէ՝ մերինն հման այլապէս տկար ժողովուրդի մը կեանքին մէջ մանաւանդ, ամէն օր անդունդ մըն է որ կը պեղուի հոն. կը փրթին՝ կը խզուին դատումին և տրամախօհումին կապերը, որոնք ամփոփուած լրջութեան մէջ կը պահեն անհատներու և համայնքներու իմացական կեանքը. ազատութեան ազնիւ տենչը կը փոխուի սանձարձակութեան խօլ կիրքի. շտարումի կը մատնուի բարոյականը. կը քայքայուի ամէն ինչ. խելառ հովեր կը սկսին հողմակոծել զինքը ամէն կողմերէ. վասնզի պահպանողականութիւնը, ժողովուրդներու զոյութեան ամենէն ամուր այդ կողմանը, որ անցնող և զօլիք սերունդներն իրարու շաղկապող անվկանդ ոյժն է, կը փշրուի՝ կ'ոչնչանայ, քանի որ կրօնքն է գերազանց այն ազդակը, որ կը գոյաւորէ և իր ընտանսն ընթացքին մէջ կը կանոնաւորէ զայն, թոյլ չտալով հանդերձ որ տկուած և յետադիմական զօրութեան մը փոխարկուի անիկա:

Տկար է այսօր մեր մէջ կրօնական զրականութիւնը, վասնզի վատուած է մեր կրօնական կեանքն ինքնին:

Պէ՛տք է թողուլ իրերը՝ իրենց այդ վիճակին մէջ. ահա հարց մը, սուր ու դժնեայ խնդիր, որուն առջևէն ո՛չ ներելի է և ո՛չ կարելի՝ անտարբեր հոգւով անցնիլ:

★ ★ ★

ՀԱՆՈՒՑՔԻ ԵՒ ՄՏԱՆՄԱՆ ՑՈՒՊԵՐ

Մենութիւնը վայելելու համար, պէտք է դուրս ելնել ոչ միայն մարդերու ընկերութենէն, այլ տուներու ներսէն: Եթէ կը կարգամ, եթէ կը գրեմ, մինակ չեմ, նոյն իսկ երբ ոչ ոք ըլլայ քովս՝ կ'սեղէ՞ք միայնակ ըլլալ. աչքերնիդ դէպի աստղերը բարձրացուցէք: Երկնային մարմիններէն իջնող հառապայթները պիտի բարձրացնեն ձեր տեսակը գոեհիլ իրերէն՝ գեր ի վեր: Կարելի պիտի ըլլար հաւատալ թէ թափանցկութիւնը տրուած է մթնոլորտին որպէսզի մարդը, աստղերուն տեսարանովը, շարունակական յարաբերութեան մէջ ըլլայ վսեմին հետ:

* * *

Մենք մեր դէմքը կրնանք տեսնել զայն մեզի ցլացնող ուրիշ մարմինի մը մէջ միայն. միեւնոյն կերպով, որպէսզի մեր հոգին ինքզինքը զգայ ու ճանչնայ, պէտք է որ ուրիշ հոգի մը իրեն հազարգէ անկէ՝ ընդունած իր տպաւորութիւնը: — Ահա թէ ինչո՞ւ համար պիտի հանդուրժէինք բոլոր չարիքներուն՝ քան բացարձակ և յաւերժական մենութեան մը: Ահա՛ թէ ինչո՞ւ համար պիտի խոյս տայինք բոլոր դիւթական պարտեզներէն, որոնց մէջ պիտի գտնէինք բոլոր ըզձալի բաները, բացի մեր նմաններուն ընկերութենէն: